

УДК 351.86

DOI <https://doi.org/10.32840/pdu.2019.4.44>

О. В. Мотайло

кандидат медичних наук, здобувач кафедри економічної безпеки,
публічного управління та адміністрування
Державний університет «Житомирська політехніка»

ОСНОВНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ «НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА»

Аналіз термінів «безпека», «національні інтереси», існуючих підходів щодо визначення сутності понять «державна безпека», «національна безпека» в контексті відображення ними мети та характеристики розвитку соціальних систем дає підстави стверджувати про три взаємозалежні рівні (складові) «національної безпеки»: безпека людини (громадянина), безпека суспільства та безпека держави. Взаємозалежність та взаємозв'язок складових національної безпеки зумовлена нерозривністю процесу функціонування та розвитку людини, суспільства, держави в просторі та в часі. У цьому разі безпека людини розглядається як захищеність її життєво важливих інтересів, за якої реалізуються її потреби та забезпечується всебічний прогресивний розвиток та самореалізація. Безпека суспільства передбачає захищеність життєво важливих інтересів соціальних груп і суспільства в цілому, за якої забезпечуються їх всебічний прогресивний розвиток. Під безпекою держави слід розуміти, передусім, захищеність її конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності від зовнішніх та внутрішніх загроз. Доцільно відмітити те, що вказані складові національної безпеки є величинами змінними. Конкретний рівень безпеки людини залежить від низки чинників таких як: політичний режим, стан соціально-економічного розвитку, якість результатів розв'язання проблеми щодо прогнозування, своєчасного виявлення, запобігання та нейтралізації загроз людині (громадянину), пов'язаним з її прогресивним розвитком та самореалізацією в політичній, економічній, соціальній та гуманітарній сферах. Як відомо, національна безпека являє собою складну багаторівневу відкриту динамічну систему зі специфічними структурними і функціональними компонентами. Нами було запропоновано авторське визначення поняття «національна безпека», під якою розуміється як складне явище, що являє собою систему взаємопов'язаних елементів, яка включає в себе певну сукупність концептуальних установок і положень, соціально-політичних і правових інститутів і установ, визначених засобів, методів і форм, що дозволяють не допускати, уникати та реагувати на внутрішні та зовнішні небезпеки та загрози. Застосування системного підходу до аналізу поняття національної безпеки дозволило проаналізувати її найбільш значущі сутнісні властивості і виявити у подальшому її структурні елементи.

Ключові слова: безпека, держава, державна безпека, безпека держави, національна безпека.

Постановка проблеми. Значна кількість науковців у свої працях підіймали питання національної безпеки, проте система понять, якими концептуалізується стратегія і політика безпеки України, ще знаходиться на етапі формування. Це спричинено слабкою теоретичною розробленістю політико-правових категорій національної безпеки в радянський період розвитку держави, оскільки безпека країни в умовах директивного керівництва

економікою була основною метою його існування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Основні науковці, що досліджували питання національної безпеки були: В. Барабін, О. Белькова, П. Белова, Зб. Бжезинський, І. Даниленко, А. Дмитрієва, Г. Кіссінджер, Р. Макнамара, Г. Моргентау, І. Мухіна, У. Перрі, С. Телбот, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон. Дослідники всебічно аналізували проблему національних інтересів, національної безпеки держав, систему загроз безпеці особисто-

сті, суспільства тощо. Крім того, вченими Заходу і Сходу інтенсивно й плідно розробляється теорія національної безпеки. За сучасних умов найбільш відомі праці з теорії національної безпеки входять у систему знань вітчизняних дослідників.

Мета статті – проаналізувати основні концептуальні підходи до сутності поняття «національна безпека»

Виклад основного матеріалу. Характерною особливістю кінця ХХ століття в дослідженні проблем безпеки доцільно виділити те, що у вітчизняній науковій літературі, поняття національної безпеки фактично витіснило поняття державної безпеки. Багато в чому це було пов'язано з колишнім розумінням державної безпеки як непорушності корінних підвалин соціалістичного суспільства. Питання термінологічного характеру переросло у питання політико-правового змісту. Якщо відмовитися від поняття «державна безпека» або розчинити його в національній безпеці, розмивається сфера дії спеціальних служб держави, з'являється спокуса наділити їх невластивими функціями [1].

Причина «витіснення» поняття державної безпеки дефініцією «національна безпека» є зрозумілою, якщо розглянути походження останньої категорії. Термін «національна безпека» («national security») має американське походження, а його широке використання в англомовних державах пояснюється двома факторами. По-перше, слово «nation» в англійській мові означає не тільки націю, а й країну. По-друге, західні країни в основному відповідають стандарту: одна нація – одна країна (одна держава). Тому в англомовних державах термін «national security» вкрай зручний для позначення захищеності сукупного інтересу нації (держави) та її громадян. Так, на сучасному етапі суспільного розвитку США під національною безпекою розуміється діяльність держави, спрямована на використання всіх компонентів державної влади для захисту і просування національних інтересів [2]. Вітчизняна державна політика і законодавство, запозичивши англомовний термін «національна безпека», наповнили його більш об'ємним вмістом, вклавши в нього не лише державну безпеку, але і безпеку особистості та суспільства.

Юридична енциклопедична література також не містить поняття «державна безпека». Натомість, національна безпека визначається як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз [3] або як система державних заходів, спрямованих на захист національних інтересів, гарантування безпеки особи, суспільства, держави від внутрішніх і зовнішніх загроз у всіх сферах життєдіяльності [4].

У сучасній державній політиці, нормативно-правових актах та науковій літературі утвердилося розуміння поняття національної безпеки як вихідної категорії для вирішення практичних проблем щодо забезпечення захищеності інтересів особистості, суспільства і держави від різних внутрішніх та зовнішніх загроз. Як відомо, в радянський період розвитку держави йшлося про забезпечення державної безпеки. На думку авторів, використання такого поняття, як «національна безпека», тобто безпеку окремо взятої нації, певного етносу у період СРСР було неприпустимим, адже це відразу визначило б пріоритет однієї нації по відношенню до іншої, що могло призвести до порушення концепції рівності народів. Чеканов В.Є. відзначав, що поняття «національна безпека» в СРСР не набуло широкого поширення, тому що на цьому історичному етапі «в поняття «національне» вкладався зовсім інший зміст, відповідно до яких насамперед підкреслювалися особливості і індивідуальність кожної нації (етносу), яка мешкає на його території» [5].

Для уточнення сутності словосполучення «національна безпека» є доцільним розглянути його етимологічний зміст, шляхи включення значеннєвих моментів зазначеного поняття в соціально-філософське й політико-правове поле, його значення в сучасних умовах. Слово «національний» є похідним від латинського терміну «нація», буквально «natio – народ». В українській літературній мові термін «нація» тлумачиться, здебільшого, як синонім слів країна, держава. З урахуванням цього змісту він використовується й у вітчизняному лексиконі міжнародного права. Двоязыкий зміст терміну «нація»

передає і відповідні етимологічні відтінки похідному від нього терміну «національний». Він може характеризувати явище, що відноситься до суспільно-політичного життя нації, а також вказувати на відмінні риси і властивості, що виражають характер нації, її своєрідність та індивідуальність, у тому числі й те, що вона має певний автономний суспільно-політичний устрій. У цьому випадку термін «національний» виступає практично синонімом до слова «державний» [6].

З огляду на те, що в даний час частка держави в економіці та в інших сферах життєдіяльності людини й суспільства безупинно скорочується, необхідним і правомірним є використання терміну «національна безпека». Тут доцільно погодитися з думкою професора О. Прохожева про те, що такий підхід при розгляді проблеми безпеки підкреслює примат особистості й суспільства, а не держави, як це було раніше [7].

Згідно Закону України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 р. № 2469-VIII державну (національну) безпеку визначено як захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності і демократичного конституційного ладу та інших життєво важливих національних інтересів від реальних і потенційних загроз невоєнного характеру [8].

Надзвичайно важливим є аналіз змісту Стратегії національної безпеки України – документа, що визначає сучасну політику у сфері національної безпеки та відповідні пріоритети державного управління – стосовно визначення місця і ролі чинників, пов'язаних із формуванням та збереженням здоров'я.

Стратегію національної безпеки України розроблено відповідно до частини другої ст. 2 Закону України «Про основи національної безпеки України», тому видається доцільним спинитися на деяких базових поняттях закону [9]. Так, національну безпеку визначено як «захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам» (ст. 1).

Першими у переліку об'єктів національної безпеки (ст. 3) стоять людина і громадянин – їх конституційні права і свободи; суспільство і держава посідають відповідно друге і третє місця.

Першим з основних принципів забезпечення національної безпеки є пріоритет прав і свобод людини і громадянина, гарантування конституційних прав і свобод людини і громадянина також очолює перелік пріоритетів національних інтересів України (ст. 5 та 6), а саме право на здоров'я, яке є одним із найважливіших прав людини.

Стратегія національної безпеки України ґрунтується на таких основних засадах:

стримування – розвиток оборонних і безпекових спроможностей для унеможливлення збройної агресії проти України;

стійкість – здатність суспільства та держави швидко адаптуватися до змін безпекового середовища й підтримувати стале функціонування, зокрема шляхом мінімізації зовнішніх і внутрішніх уразливостей;

взаємодія – розвиток стратегічних відносин із ключовими іноземними партнерами, насамперед з Європейським Союзом і НАТО та їх державами-членами, Сполученими Штатами Америки, прагматичне співробітництво з іншими державами та міжнародними організаціями на основі національних інтересів України [10].

Соснін О. під національною безпекою розуміє показник здатності суспільства й держави, що захищають національні інтереси самостійно чи разом з іншими дружніми країнами (народами, націями), стримувати або усунути внутрішні й зовнішні загрози національному суверенітету, територіальній цілісності, соціальному ладу, економічному розвитку, іншим важливим елементам духовної й матеріальної життєдіяльності; ступінь захищеності інтересів особистості, суспільства й держави від зовнішніх та внутрішніх загроз. Забезпеченню національної безпеки сприяє миролюбний характер взаємовідносин держави (народу, нації) з іншими державами (народами, націями). Зміцнення національної безпеки полягає в створенні умов, необхідних для надійного захисту інтересів держави і нації й успішне вирішення політичних, економічних, соціаль-

них та інших завдань, які стоять перед ними. Серед головних складових національної безпеки Соснін О. виділяє безпеку особистості, безпеку держави і безпеку суспільства. Їхнє місце й роль є динамічними і визначаються характером суспільних відносин, політичним устроєм, ступенем внутрішніх й зовнішніх загроз [6].

Доцільно виокремити визначення національної безпеки, яке сформульоване у політологічному аспекті: «Національна безпека – це категорія політичної науки, яка характеризує стан соціальних інститутів, що забезпечує їх ефективну діяльність з підтримки оптимальних умов існування і розвитку особистості і суспільства» [11]. У наведеному описі того, що являє собою «національна безпека», характерним є наступне:

- національна безпека зв'язується з реалізацією національних інтересів, але розуміння останнього терміну є суперечливим: в одному випадку його сутність полягає в протидії або компенсації будь-яких деструктивних збурень, формованих всередині суспільства або за його межами, а в іншому – в інтересах спільноти людей, об'єднаних специфічними відносинами генетичної і культурної гомогенності;

- безпеку держави і безпеку особистості, що розглядаються як різні рівні національної безпеки, ставлять в залежність між собою, причому пріоритет віддається особистості. Таке судження є досить спірним, адже, по-перше, безпека держави може бути забезпечена без або поза залежністю від безпеки особистості, але не навпаки, по-друге, перша проблема лежить в основі зовнішньополітичних стремлень держави забезпечити сприятливу обстановку на міжнародній арені, тоді як друге – предмет його внутрішньополітичного устрою.

З поширенням поняття «національна безпека» поняття «державна безпека» стало визначатися як «стан, при якому державі не загрожує небезпека, і якого домагаються найвищих органів влади за допомогою діючих в цих цілях спеціальних державних органів, а також всього населення».

Необхідно відзначити, що якщо раніше безпека розглядалася насамперед стосовно держави та суспільства, то в даний

час безпека розглядається як «національна безпека» у відношенні до особистості, суспільства і держави.

Відмінною рисою поняття «державна безпека» є відсутність згадки про забезпечення безпеки особистості. В силу цього поняття «національна безпека» є більш змістовним, бо пов'язує безпеку не лише з державою, але і з нацією в цілому. Так, А. Герасимов розглядає національну безпеку як симбіоз державної і громадської безпеки, де державна безпека виступає засобом, а громадська – метою визначення та захисту життєво важливих інтересів громадян [12].

На нашу думку, доцільно розглядати державну безпеку і національну безпеку як синоніми, що позначають рівновеликі поняття. Адже, держава в широкому сенсі – це і є нація як соціально-економічна і політична спільність громадян в межах певної території, межі якої визнані і встановлені правовими актами. Життєво важливі інтереси держави і громадянського суспільства представлені як загальна мета діяльності, за допомогою досягнення якої забезпечується стан безпеки.

В цілому, аналіз понять «безпека» та «національна безпека» свідчить про те, що вони мають єдину сутність – стан країни, при якому забезпечується розвиток особистості, суспільства і держави, захист національних інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз, однак поняття національної безпеки більш предметно відображає сутність даного явища.

Національна безпека як безпека нації включає безпеку особистості – безпеку її прав і свобод; суспільства – його матеріальних і духовних цінностей; держави – її конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності.

На думку Г. Брауна (колишнього міністра оборони США,) національна безпека – це здатність зберігати територію, підтримувати економічні відносини з іншими країнами світу, на різних рівнях захищати від зовнішнього негативного впливу свої інститути та систему управління, контролювати свої кордони [13, 14].

Фахівці Європейського Центру з вивчення питань безпеки ім. Дж. К. Маршалла (Німеччина) вважають, що націо-

нальна безпека: «загальний термін, що включає як поняття національної оборони, так і відносини країни з іноземними державами. Зокрема, це умови, створювані військовою або оборонною перевагою над будь-якою країною або групою країн, або сприятливою позицією в міжнародних відносинах, або ж рівнем обороноздатності, що дає можливість успішно відбивати ворожі або підривні дії як всередині країни, так і ззовні, за допомогою несекретних і секретних коштів» [15].

На думку В. Манілова, національна безпека є сукупністю зв'язків і відносин, що характеризують такий стан особистості, соціальної групи, суспільства, держави, народу, при якому забезпечується їх стійке стабільне існування, задоволення та реалізація життєвих потреб, здатність до ефективного парирования внутрішніх і зовнішніх загроз, саморозвитку і прогресу [16].

На нашу думку, інтерпретація поняття національної безпеки в юридичній літературі є неоднозначною, зокрема необхідно вказати на те, що національна безпека – це «стан, що забезпечує достатню економічну і військову міць нації для протидії загрозам її існування, що виходить як з інших країн, так і зсередини власної країни». Ряд авторів при визначенні національної безпеки підкреслюють її функціональне значення, розглядаючи національну безпеку як діяльність, спрямовану на створення сприятливих умов для розвитку суспільства і держави.

Таким чином, у нормативних актах та у наукових працях вітчизняних та зарубіжних дослідників висвітлено різні тлумачення поняття «національна безпека» через його складний, багатокомпонентний та міждисциплінарний характер. Це свідчить про відсутність єдиного розуміння сутності, природи виникнення, діалектики розвитку, механізмів формування й управлінського впливу на системні характеристики явища, яке намагаються описати поняттям «національна безпека». Все це говорить про те, що розглянута проблематика як і раніше актуальна. У зв'язку з цим автори висловлюють надію, що забезпечення безпеки держави, в т.ч. і теоретичні його аспекти, завжди будуть в центрі

уваги, що буде позитивно позначатися на вивченні і вдосконаленні окремих елементів цього поняття.

У широкому розумінні поняття національної безпеки включає в себе всі види безпеки особистості, суспільства і держави, забезпечення нормальних умов для самореалізації, захисту їх життя, свободи і власності від яких би то ні було зазіхань з боку як окремої людини, так і організації або держави. Національна безпека виражається в потребі особистості, суспільства і держави в стійкому прогресивному розвитку, має свою історію, закономірності та особливості.

Висновки і пропозиції. Національна безпека як складне явище являє собою систему взаємопов'язаних елементів, яка включає в себе певну сукупність концептуальних установок і положень, соціально-політичних і правових інститутів і установ, визначених засобів, методів і форм, що дозволяють не допускати, уникати та реагувати на внутрішні та зовнішні небезпеки та загрози.

Список використаної літератури:

1. Блатин С.В. Государственная безопасность Российской Федерации: становление и современное содержание понятия // Ученые записки Орловского государственного университета. №4 (60), 2014г. С. 219-223.
2. Национальная безопасность: актуальные проблемы: курс лекций. Под ред. А.Х. Шаваева. М.: ВАГШ, 1999. С. 335.
3. Юридична енциклопедія : в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1998. Т. 1 : А – Г. 792 с.
4. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. Ю.С. Шемшученка. Київ : Юр. думка, 2012. 1020 с.
5. Чеканов В.Е. Некоторые проблемы законодательного обеспечения национальной безопасности Российской Федерации в современных условиях // ФСБ России. Правовое регулирование деятельности Федеральной службы безопасности по обеспечению национальной безопасности Российской Федерации : науч.-практ. комментарий / под ред. В.Н. Ушакова, И.Л. Трунова. – М., 2006, с. 212.
6. Соснін О. Розуміння сутності національної безпеки: світоглядно-понятійні й науково-теоретичні засади. Електро-

- ний ресурс. Режим доступу: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/rozuminna-sutnosti-natsionalnoyi-bezpeky-svitoglyadno-ponyatijni-j-naukovo-teoretychni-zasady-chastyna-1/>
7. Прохожев А. А. «Национальная безопасность: к единому пониманию сути терминов». Безопасность. 1995. № 9 (29). С. 23.
 8. Про національну безпеку України : Закон від 21 червня 2018 року № 2469-VIII / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31. Ст. 241. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
 9. Про основи національної безпеки України : Закон України // Відом. Верховної Ради. – 2003. – № 39. – Ст. 351.
 10. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» № 392/2020. Електроний ресурс. Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037>
 11. Политический энциклопедический словарь. М., 2002. С. 453.
 12. Герасимов А.П. Роль государства и права в обеспечении социальной безопасности. М., 1994. С. 339-340.
 13. Brown H. Thinking About National Security. Defense and Foreign Policy in a Dangerous World / H. Brown – Colorado, 1983. – P. 4.
 14. Глобальна та національна безпека: підручник / авт. кол. : В.І. Абрамов, Г.П. Ситник, В.Ф. Смолянчук та ін. / за заг. ред. Г.П. Ситника. – Київ : НАДУ, 2016. – 784 с.
 15. Глоссарий терминов / Без указ. авт. – Гармиш-Партенкирхен (Германия), (Препр. / Европ. Центр по изучению вопр. безопасности им. Дж. К. Маршалла, 2002. – С.15.
 16. Манилов В.Л. Национальная безопасность: ценности, интересы и цели / В.Л. Манилов // Воен. мысль. – 1995. – № 6. – С. 29.

Motailo, O. V. Basic conceptual approaches to the essence of the concept of "national security"

Analysis of the terms «security», «national interests», existing approaches to defining the essence of «state security», «national security» in the context of their reflection of the purpose and characteristics of social systems gives grounds to argue about three interdependent levels (components) of «national security» : security of man (citizen), security of society and security of the state. The interdependence and interconnection of the components of national security is due to the continuity of the process of functioning and development of man, society, state in space and time. In this case, human security is seen as the protection of its vital interests, which meets its needs and ensures comprehensive progressive development and self-realization. The security of society presupposes the protection of the vital interests of social groups and society as a whole, which ensures their comprehensive progressive development. The security of the state should be understood, first of all, as the protection of its constitutional order, sovereignty and territorial integrity from external and internal threats. It is worth noting that these components of national security are variables. The specific level of human security depends on a number of factors such as: political regime, state of socio-economic development, the quality of the results of solving the problem of forecasting, timely detection, prevention and neutralization of threats to man (citizen) related to its progressive development and self-realization in the political, economic, social and humanitarian spheres. As you know, national security is a complex multilevel open dynamic system with specific structural and functional components. We have proposed an author's definition of «national security», which is understood as a complex phenomenon, which is a system of interconnected elements, which includes a set of conceptual attitudes and provisions, socio-political and legal institutions and institutions, certain means, methods and forms that allow to prevent, avoid and respond to internal and external dangers and threats.

The application of a systematic approach to the analysis of the concept of national security allowed to analyze its most significant essential properties and to identify its structural elements in the future.

Key words: security, state, state security, national security.